

הרב אביגדור שילה

מאי חנוכה

הגמרא בשבת (כא ע"ב) אומרת:

לשנה אחרת קבעום ועשאום ימים טובים בהלל והודאה.

באופן פשוט ניתן לומר, כי ברייתא זו - מקורה במגילת תענית, שאינה באה לקבוע הלכות, אלא לציין את קביעת היום ומהותו. אולם רש"י כתב:

לא שאסורים במלאכה, שלא נקבעו אלא לקרות הלל ולומר על הניסים בהודאה.

אם כן, רש"י ביאר ברייתא זו כמציינת דינים לקרות הלל ולומר על הניסים. כן בפסקי הרי"ד:

"בהלל והודאה" - פירוש: לגמור בהן את ההלל ולומר על הניסים בהודאה.

לפי פירושם, המילים "בהלל והודאה" - כפשוטם.

אלא שקשה, שעיקר התקנה להדליק נרות לא כתובה בתקנת חז"ל זו!

הדלקת נרות - מאיזה טעם?

בהלכות ברכות (פ"א ה"ז) השיג הראב"ד על הכללים שנוקט הרמב"ם בנוסח הברכה, מתי אומרים "על" ומתי אומרים "ל-", וכתב שבהדלקת נר לא מברכים "על", ונימוקו:

או נאמר מפני שזו הברכה הוקבעה על הנרות שבמקדש, שהן של תורה, לפיכך עשאום כשל תורה.

הרב ז'ולטי זצ"ל (משנת יעבץ, סימן ע"ג) רוצה לומר, שלדעת הראב"ד כל זמן שהדליקו נרות במקדש לא הדליקו נרות חנוכה, ורק כשחרב הבית התקינו להדליק נרות חנוכה. אם כן זו אינה תקנה של "לשנה אחרת", אלא תקנה מאוחרת יותר. אולם בשיטת הרמב"ם אי-אפשר לומר כן. הרמב"ם בהלכות חנוכה (פ"ג ה"ג) כותב:

ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור... שמחה והלל, ומדליקין בהן נרות.

עיינ בספר הליקוטים על הרמב"ם, כתב בשם נימוקי מהרא"י, וזה לשונו:

נראה לי, דרבינו מפרש "בהודאה" - היינו הדלקת נרות חנוכה וברכותיה, שזהו קרא הודאה על הנס.

וצריך ביאור מדוע שינה הרמב"ם את המושג "הודאה".

אולם כן מצאנו גם בפסקי ריא"ז:

ומודין על הנס בהדלקת הנרות, ומזכירין אותו בתפילה.

מחלוקת הרמב"ם והראב"ד תלויה במחלוקת אחרת:
הרמב"ם בהלכות תמידין ומוספין, פ"ג הי"ב, כותב:

והדלקת נרות היא הטבתם.

ובהלכה י כתב:

דישון המנורה והטבת הנרות בבוקר ובין הערביים מצוות עשה, שנאמר: "יערוך
אותו אהרן ובניו".

מכאן שלדעת הרמב"ם מדליקים את המנורה בבוקר ובערב.
ואילו הראב"ד, בהלכות עבודת יום-כיפור, פ"ב ה"ב, כותב:

הטבת נרות בין הערביים - רק לנר מערבי ולא לכל הנרות.

דעת הראב"ד, שהדלקת הנרות היתה רק בין הערביים, והנרות דלקו רק בלילה
ולא ביום. אם כן לדעת הרמב"ם, נרות חנוכה אינן בדוגמת נרות המקדש, ולכן
לדעתו צריך לומר שזו תקנה נפרדת שאינה באה כנגד הדלקת נרות שבמקדש.
לדעת הרמב"ם הלל והודאה הוי קריאת ההלל והדלקת הנרות, ואילו את אמירת
"על הניסים" לא הביא הרמב"ם בהלכות חנוכה, אלא בהלכות תפילה (פ"ב הי"ג):

בחנוכה ובפורים מוסיפים בהודאה על הניסים.

מקור הדין לקמן בשבת (כד ע"א), ושם הקשו התוס' (ד"ה איבעיא להו):

תימא, דהך מילתא הוה ליה לאסוקי לעיל גבי מיליה דחנוכה!

התוס', כנראה, סוברים שהודאה שאמרה הגמרא - הכוונה לאמירת "על
הניסים", ולכן הקשו, שהגמרא היתה צריכה לומר זאת קודם, כשעסקה בענייני
חנוכה. אולם לפי הבנת הרמב"ם, "הודאה" היא הדלקת הנר, ואמירת "על הניסים"
היא דין מדיני תפילה, ולא מדיני חנוכה, כמו שבפורים אומרים "על הניסים".
בתוספתא לברכות (פ"ג הי"ד) מובא:

כל שאין בו מוסף, כגון חנוכה ופורים, ערבית שחרית ומנחה מתפלל
שמונה-עשרה, ואומר מעין המאורע בהודאה.

אם כן, אמירת "על הניסים" היא דין מדיני התפילה, ולכן ביאר הרמב"ם שכוונת
הגמרא בהודאה על הדלקת נרות. אלא שצריך עיון מדוע אמרה הגמרא "הודאה"
ולא הדלקת נרות.

דין הרואה

הגמרא בשבת (כג ע"א):

אמר רב חייא בר אשי... ורב ירמיה אמר: הרואה נר של חנוכה צריך לברך. אמר רב יהודה: יום ראשון הרואה מברך ב', ומדליק מברך ג'; מכאן ואילך - מדליק מברך ב'.

צריך להבין מהי תקנת הרואה; שהרי לא מצאנו דוגמתו במצווה אחרת! ניתן לבאר הלכה זו בשני אופנים:

א. מכיון שהרואה אינו מדליק, ולא ידליק ולא ידליקו עליו בביתו, נתנו לו חכמים מעין השלמה לקיום המצוה, על-ידי שיברך כשרואה הנרות. התוס' בסוכה (מו ע"א, ד"ה הרואה) הקשו: מדוע אין דין הרואה בשאר מצוות, כגון סוכה ולולב, ותירצו: מפני חביבות הנס, וגם מפני שיש כמה אנשים שאין להם בתים, ולא יוכלו לקיים מצוות נר חנוכה. עוד תירצו, שאין שייך לתקן לרואה ברכה שעושה המצווה עצמו לא מברך, ובנר חנוכה הרואה מברך את ברכת המדליק, ורק משמיט את הברכה הראשונה.

מחצית-השקל (סי' תרע"ב סק"א) ביאר את שיטת התוס', וזה לשונו:

(בהדלקת נר חנוכה) ליכא כי אם חיוב אחד, דהיינו ההדלקה; אלא אם לא קיים ההדלקה תיקנו לברך תמורתו על הראיה.

ב. ישנם שני דינים בנר חנוכה: האחד - בעצם ההדלקה, וזה מטעם פרסומי ניסא; והשני - הודאה לקב"ה על הנס, וזה בברכת "שעשה נסים". הרואה אינו מברך מטעם עצם ההדלקה, שהרי אינו מדליק ואינו עושה שום פרסומי ניסא; אלא שברכתו באה לקיים את הדין השני, של ההודאה על הנס. המחצית-השקל שם הביא דעה זו בשם הב"ח, וזה לשונו שם:

והיינו טעמא, כמו שכתב בב"ח, דיש עליו שני חיובים: אחד על ממונו וביתו לפרסומי ניסא, והשני על גופו, היינו הודאה על הנס.

וכן משמע בשאלתות (שאלתא כו):

וכד מטי יומא דאיתרחיש להו ניסא לישראל, כגון חנוכה ופורים, מחייב לברוכי "ברוך אשר עשה נסים לאבותינו בזמן הזה",

וזאת מטעם:

דמחייבין דבית ישראל לאודוויי ולשבוחי קמי שמיא בעידנא דמתרחיש להו ניסא.

א"כ יש דין מיוחד של הודאה שאינו תלוי בהדלקת הנרות, ומשום כך גם הרואה צריך לברך.

בחקירה זו תלויות נפק"מ הלכתיות שנחלקו בהם הראשונים:

הר"ן (שבת, י ע"א בדפי הר"ף) כתב:

ומסתברא דלא הוזקקה ברכה זו אלא למי שלא הדליק ולא הדליקו עליו בתוך ביתו ואינו עתיד להדליק הלילה; הא לאו הכי - לא, שלא מצינו יוצא במצוה שיתחייב לחזור ולברך על הראיה.

הר"ן סובר כדעה ראשונה, ולכן כשיצא ידי חובת ע"י עצמו או ע"י אחר לא יוכל לחזור ולברך.

המאירי (שבת, כג ע"א) כתב, וזה לשונו:

רואה זה שאנו מחייבים לברך, אם ברך כבר בביתו - אין ספק שאינו חייב לברך, אבל אם לא בירך עדיין בביתו - אם אינו עתיד לברך, כגון בן בבית אביו או אורח בבית אושפיזו - מברך... ומכל מקום מי שלא בירך ואינו עתיד לברך, אלא שמדליקין עליו בביתו - יש פוסטין אותו מלברך. ולא יראה לי כן.

לפי שיטת המאירי, גם מי שיצא ידי חובת ההדלקה - בן בבית אביו או אורח בבית אושפיזו - צריך לברך.

צריך לומר שהטעם הוא כדעה ב', שישנם שני עניינים: בענין ההדלקה יצא ידי חובתו, הבן בבית אביו וכן האורח בבית מארחו, אבל חובת ההודאה - בזה צריך לברך בעצמו.

עוד חידש המאירי:

מי שאין לו להדליק ואינו במקום שיהא אפשר לו לראות, יש אומרים שמברך לעצמו שעשה נסים ושהחיינו בלילה ראשונה, ושעשה נסים בכל הלילות. והדברים נראים.

כלומר: דין הרואה אינו בדוקא, כי אף מי שאינו רואה ואינו עתיד לראות צריך לברך. והטעם כנ"ל, מפני חיובו בהודאה.

אולם על דין זה חלק עליו במרדכי (שבת פ"ב, אות רסז):

הרואה מברך - פירש רש"י שמצא בשם רבי יצחק בן רבי יהודה, שאמר בשם רבי יעקב בן יקר, דלא הוזקקה ברכה זו אלא למי שלא הדליק בביתו עדיין ושאין דעתו להדליק בעצמו, כגון אכסנאי שלא שמע הברכה, לקמן מסיק קמדלקי עלאי בגו ביתאי. ומכל מקום צריך לראות, כדאמר בסמוך: "הרואה יומא קמא מברך ב' מכאן ואילך א'".

ברישא של הדברים ישנה הסכמה בין דברי המרדכי למאירי, שאף מי שיצא ידי חובת ההדלקה רק שלא הדליק בעצמו, חייב לברך מדין הרואה.

ביחס לדין השני חולק המרדכי על המאירי, ולדעתו הרואה דוקא צריך לברך ואם אינו רואה אינו מברך. המרדכי הוכיח דבריו מדין הרואה יומא קמא מברך. בהערות בגדי ישע על המרדכי (אות א) העיר:

וקשה, למה הוצרך להביא ראיה מבסמוך? והלא גם בכאן אמר הרואה מברך, דשמע מינה דצריך לראות!

כוונת קושייתו: בגמרא מצאנו שתי מימרות בענין הרואה: דין רבי ירמיה: "הרואה נר של חנוכה צריך לברך", ודינו של רבי יהודה: "יום ראשון הרואה מברך ב' וכו' ". מדוע הוכיח המרדכי דינו שצריך דווקא רואה מדין רבי יהודה ולא מהמימרא הראשונה, מדין רבי ירמיה? ועיין שם בבגדי ישע מה שתורץ.

ונראה, שהמרדכי מסכים עם המאירי בעקרון אחד וחולק עליו בעקרון אחר. המרדכי מודה שישנו דין הודאה, ומדין זה צריך היה לברך, אף אם לא הדליק ולא יראה; אך אם כן מיד בצאת הכוכבים צריך היה לברך לפחות שהחיינו, דהא הוא על עיצומו של יום, וממימרא דרבי יהודה מוכח שמברך רק כשרואה; מכאן מסיק המרדכי, שאף שיש דין הודאה, אבל גם דין זה תקנו דוקא שיהיה על סמך דבר מסוים, והוא: אף שאינו מדליק - לפחות שתהיה ראייה. לכן אם אינו רואה כלל - בכהאי גוונא לא תקנו, ולכן לא יברך.

ונראה שישנה נפק"מ נוספת בין השיטות: עוד כתב המאירי שם:

יש מדקדקין לברך ברכת להדליק בראשונה ושעשה נסים באחרונה בשעה שהוא רואה כל מה שהוא חייב להדליק. ואיני רואה הכרח בכך. ומכל מקום, להדליק מיהא ראוי לברך בתחילתו, מטעם עובר לעשייתו.

הרמ"א (תרי"ב, ב) הביא שיטת המהרי"ל:

ויברך כל הברכות קודם שיתחיל להדליק.

ובט"ז (שם סק"ב) כתב:

דבעינן ברכה עובר לעשייתו.

לפי שיטת הרמ"א (מהרי"ל) עפ"י הט"ז, כל הברכות הן ברכות שנתקנו על ההדלקה, וזה כשיטה הראשונה הנ"ל.

אולם שיטת המאירי שרק ברכת להדליק צריך לברך קודם מפני שהיא ברכת המצוות, ואילו שעשה נסים זו ברכת השבח ואינה ברכת המצוות. לכן לא צריך לברכה קודם ההדלקה. שיטה נוספת מובאת במאירי שברכת להדליק היא ברכה על ההדלקה וברכת שעשה נסים היא ברכת השבח, ונתקנה על הראיה. לכן רק לאחר שמדליק כל הנרות שחייב מברך שעשה נסים.

הרמב"ם (הל' חנוכה, פ"ג ה"ד):

וכל הרואה אותה ולא בירך - מברך שתיים.

המגיד משנה ביאר שיטת הרמב"ם:

ופירש רבינו: "הרואה אותה ולא בירך". דעתו ז"ל, שאע"פ שיצא מן המצווה - כגון שהדליקו עליו בתוך ביתו - מברך. וזה דעת קצת הגאונים ז"ל.

אם כן, שיטת הרמב"ם שהדלקת נר חנוכה יש בה מטעם פירסומי ניסא בעצם ההדלקה, והודאה בברכת שעשה נסים. מדברי הרמב"ם משמע שסובר כשיטת המרדכי, ולא כשיטת המאירי, דהיינו: שרק על הראיה תקנו דין הודאה.

יתכן לומר, שלשיטת הרמב"ם כל ענינה של הדלקת הנרות היא הודאה; אלא שיש הודאה הנעשית ע"י גילוי הנס לאחרים, כמו שמבאר האברבנאל ביחס לקרבן תודה הנאכל ליום וללילה עד חצות בלבד, בכדי שיזמין בעל התודה את "אחיו ואוהביו ומיודעיו לאכול ולשמוח עמו, וישאלו זה את זה על מה היתה תודתו, והוא יגיד להם הנסים והנפלאות שעשה עמו ה', וירוממוהו בקהל עם ובמושב זקנים יהללוהו".

ויש הודאה הנעשית בין האדם לעצמו ולקונו, וזה בברכת שעשה נסים, שאותה תיקנו רק על הראיה וכנ"ל.

כן משמע לכאורה מדברי הרמב"ם (שם פ"ד, ה"ב):

ומצוות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאוד, וצריך האדם להיזהר בה כדי להודיע הנס, ולהוסיף בשבח הא-ל והודיה לו על הנסים שעשה לנו.

הרי כלל הרמב"ם "להודיע הנס" יחד עם "ולהוסיף בשבח הא-ל", דהיינו: גם ה"להודיע הנס" נכלל בתוך ה"להוסיף בשבח הא-ל" והודאה על הנסים. לפי זה מבואר מדוע בברייתא נאמר: "וקבעום בהלל והודאה", והרמב"ם מבאר שהכוונה בהודאה היא על הדלקת נרות חנוכה.